

ISSN 2181-7138

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ



Илимий-методикалық журнал

2024

3/2-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз хәм хабар агентлиги тәрепинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы гуўалық берилген.*

Нөкис

3/2-сан 2024

июнь

Шөлкемлестіріушілер:

**Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу Министрлиги,
ӨЗПИИИ Қарақалпақстан филиалы**

**Редактор:
А. Тилегенов**

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ	Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ	Улфат МАҲКАМОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ	Уролбой МИРСАНОВ
Сапардурды АБАЕВ	Сафо МАТЧОН
Адхамжон АБДУРАШИТОВ	Шукурилло МАРДОНОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ	Камаладин МАТЯКУБОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ	Арзы ПАЗЫЛОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ	Барлықбай ПРЕНОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ	Раъно ОРИПОВА
Интизар АБДИРИМОВА	Бахтиёр РАХИМОВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ	Фурқат РАЖАБОВ
Марифжон АХМЕДОВ	Светлана СМИРНОВА (Москва, Россия)
Умида БАҲАДИРОВА	Дилшода САПАРБАЕВА
Фархад БАБАШЕВ	Феруза САПАЕВА
Ботир БОЙМЕТОВ	Зайниддин САНАҚУЛОВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА	Қаххор ТУРСУНОВ
Шахло БОТИРОВА	Амина ТЕМИРБЕКОВА
Маманазар ДЖУМАЕВ	Нурзода ТОШЕВА
Асқар ДЖУМАШЕВ	Куанишбек ТУРЕКЕЕВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Тажибай УТЕБАЕВ
Алишер ЖУМАНОВ	Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА	Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Холбой ИБРАГИМОВ	Амангелди КАМАЛОВ
Шохида ИСТАМОВА	Вохид КАРАЕВ
Умида ИБРАГИМОВА	Гулмира ҚАРЛЫБАЕВА
Лола ИСРОИЛОВА	Ризамат ШОДИЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА (Тараз, Қазақстан)	Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА	Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Асқарбай НИЯЗОВ	Тармиза ХУРВАЛИЕВА
Сабит НУРЖАНОВ	Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Захия НАРИМБЕТОВА	Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
	Гулрухсор ЭРГАШЕВА
	Гавхар ЭШЧАНОВА
	Қонысбай ЮСУПОВ



МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲАМ ЭДЕБИЯТ

Safo Matjon. Shukur Sa'dulla she'riyatida so'z dinamikasi va estetik ta'sirchanlik	7
Suyunov B.T., Shofqorov A.M. So'zlarda ma'no taraqqiyoti va tibbiy terminlar semantikasi	12
Abduqahhorova X.A. Tarixga oid terminlar va ularning yasalishi	21
Жарасбаев Н.А. Түркі халықтары фольклорындағы ортақ сарындардың зерттелуі жайынан	25
Дусбаева Н.Н. Грамматическая интерференция в речи студентов изучение языка	34

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Radjarov U.R., Xakimjanova K., Sabirov S. A., Omarov T. O'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari	39
Лафасов Б.Ж. Талабаларнинг касбий тайёргарлигини педагогик кластер ёндашув асосида такомиллаштиришда малакавий педагогик амалиётнинг ўрни	47
Суяров А.М. Инновацион ёндашув асосида таълим муассасасида бошқарув фаолиятини ташкил этиш шарт-шароитлари	55
Muxammadiyev Q.S. Pedagogik innovatsion klaster tizimida kasbga yo' naltirishning nazariy asosi	60
Baxtiyorova S.I., Ganjayeveva Z.O. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoni samaradorligini oshirishning klaster texnologiyalari	65
Qodirova N.Z. O'quvchi shaxsiga yo' naltirilgan o'quv-biluv jarayonida o'qituvchining faoliyati	71
Urunova D. M. Jamiyatda inklyuzivlik sharoitida inklyuziv madaniyatni oshirish asoslari	80
Xalimov Z.X. Professional ta'limda va kasb-hunar o'rgatishda baholash va sertifikatlashning roli	85
Турдиев Ж.Р. Талабаларнинг ижтимоий компетентлигини индивидуал ёндашув асосида ривожлантиришнинг педагогик жиҳатлари	89
Komilova Sh.R. Oliy ta'limda raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati	94
Qurbonmurotov E.A. O'quv jarayonida tabiiy fanlarni fanlararo bog'lab o'qitish texnologiyasi	100
Файзуллаев Р.Х., Сайфиева Ю.Ў. Олий таълим муассасаларида талабаларнинг мустақил таълим олиш кўникмаларини шаклланишида ўқитувчи ва талаба муносабатлари	104
Рахматуллаева Д., Рахматов Я. Таълимни рақамлаштириш асосида профессионал таълим тизимининг ўқитиш сифатини ошириш омиллари	111
Xalimov Z.X. Professional ta'limda va kasb-hunar o'rgatishda baholash va sertifikatlashning roli	118
Amanova M.A. Professional ta'lim mazmunini integrativ-modulli yondashuv asosida takomillashtirish	122
Amanova M.A. Professional ta'lim muassasalarida integrativ-modulli yondashuv asosida "50810101-qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va servisi texnik texnologii" kasbi o'quvchilarning umumiy texnik tayyorgarligini rivojlantirishning metodik ta'minotini takomillashtirish	127
Karimova M.B. Tashkilotni boshqarishda ayol va erkak rahbarlarning liderlik masalasi	137
Бахтиёров Б. Б. Раҳбар психологик компетентлигини ўрганишнинг илмий-назарий асослари	142
O'rinov U.A., Raxmatova D.S. Talabalarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish mazmuni	153
Ro'ziyeva Z.S. Pedagog kasbiy kompetentligi va emotsional jarayonlarining ijtimoiy psixologik xususiyatlari	160
Mirzakulova N.I. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarida kasbiy malakani shakllantirishda pedagogik amaliyotning o'rni va ahamiyati hamda takomillashtirish yo'nalishlari	166
Ergasheva G.S. Bo'lajak biologiya o'qituvchisining kasbiy-metodik tayyorgarligiga qo'yiladigan zamonaviy talablar	174



ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРТАҚ САРЫНДАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖАЙЫНАН

Жарасбаев Н.А.

*Шыршық мемлекеттік педагогика университетінің
Өзбек тіл білімі кафедрасының оқытушысы*

Таяныш сөздер: поэзия, проза, драматургия, жыр-дастан.

Ключевые слова: поэзия, проза, драматургия, поэзия.

Key words: poetry, prose, drama, poetry.

Қазіргі түркі халықтары жасаған жерлер ежелде түрлі саяси, мәдени және әлеуметтік байланыстардың тоғысқан мекені болды. Сонау сақ және ғұн дәуіріндегі қаһармандық дастандар, бертін келе Сырдария мен Өмудария аралығында пайда болған зарастризм діні және оның киелі кітабы «Авесто», V-VI ғасырлар дүниені дүр сілкіндірген «Түркі қағанаты» тұсындағы «Орхон-Енесей» жазба ескерткіштері, орта ғасырдағы Шығыстық ояну дәуіріндегі түркі тектес ғалымдардың ғылыми-әдеби мұралары, Алтын Орда дәуірінде қағаз бетіне түскен қисса-дастандар т.б. осы өңірде дүниеге келген. Қазіргі дәуір мен ежелгі дәуірдегі ру-тайпа, елдің шекарасы бүгінгідей еместігі, бұл туындылардың бір халықтың меншіктік рухани дүниесі болмауы анық. Бүгінде қазақ даласында ежелден пайда болған әдеби мұраларды басқа түркі халықтары әдебиетіндегі туындылармен үндес, сарындастарды салыстыра зерттеу уақыты жетті. Бұндай зерттеулер фольклорлық шығармалардағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтаумен қатар, бірін-бірі толықтыруға ықпал жасайды.

Әдебиеттану ғылымында фольклорлық ортақ сарындарды зерттеу бастамасы Ш.Уәлиханов еңбектерінен бастау алады. Қырғыз халық ауыз әдебиеті шеберлерінің бірі емес, көптеген ұрпағы атадан балаға мұра етіп отырып жасаған, әлем әдебиеті мен мәдениеті алтын қорына қосылған жыр-маржаны - «Манас» эпосы туралы Ш.Уәлиханов «Қырғыз туралы жазбаларында» еңбегінде былай дейді: «Манас – бүтін бір халықтың шығар-



масы, соның көп жылдық творчествосының жемесі – дала «Иллиадасы» десе де болғандай – деген пікірі екі елдегі халық творчествосына берген құнды пікір. Екі ел деп отырғанымыз бірі – қырғыз халқы, екіншісі – Ежелгі Грекия. Ш.Уәлиханов «Манас» жырының «Көкітай ханның өлімі және оған берілген ас» атты көркем бөлімдерінің бірін жазып алады. Оны орыс тіліне аудару арқылы қырғыз елінің ғажайып әдебиетін басқа елдерге, Европа жұртшылығына таныстырады. Шоқанның бұл еңбегі ұзақ жылдар бойы ғылымда белгісіз болып келді. Академик Ә.Марғұлан ұзақ жылдары бойы қолжазба мұрағаттарынан «Манас» жырының Шоқан жазып алған нұсқасын тауып, тіпті «Шоқан және Манас» атты ғылыми-монографиялық еңбек жазады. Шоқан кезінде «Манас» жырын зерттей отырып, оны Ежелгі Грекия әдебиетінің, қалаберсе, Батыс Европа әдебиетінің бастау бұлағы болған Гомердің «Иллиада» және «Одессия» шығармаларына теңейді. Яғни, «Манас» жырының бірінші бөлімі – «Манасты» - «Дала Иллиадасы» десе, жырдың екінші бөлімі – «Семетейді» - «Дала Одессиясы» - дейді. Алайда, Шоқанның «Манас» жырына құнды баға беруі, Ежелгі Грекия әдебиетінің туындыларымен де хабары болғанын аңғартады. Кезінде Ежелгі Грекия мәдениеті және әдебиеті, Батыс Европа мәдениеті мен әдебиетіне ықпал еткенін ғылым әлдеқашан мойындаған. Бір ғана мысал, Латын тіліндегі Ежелгі Рим әдебиетінің қалыптасуы және дамуына Ежелгі Грекия әдебиетінің әсері болмады деуге ешкім батына алмайды. Ежелгі Рим ақыны Андроник (түбі грек, Римге құл болып келген) Гомердің «Иллиадасы» және «Одессия» дастанын латын тіліне аударып, мектептерде оқулық ретінде қолданған.

Ғалым А.Байтұрсынов «Осы күнгі әдебиеттің түп үлгісі грек жұртынан алынған. Грек әдебиетінен үлгіні Рум алған. Европадағы басқа жұрттар алған», - деп айтқан болса, ойын жалғастыра былай дейді: «Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалар бір-біріне көбіне ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатыны себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ана-ның қолында өскен балалар сияқты көргені, өнегесі, үлгісі бір болған. Ол уақытта қай халықтың болса да, табиғат бауырында болып, табиғат тауқыметінде тұрып, табиғат қабағына қарап, өмір кешкен» - дегені фольклотанушы ғалым ретінде таныта алады.

Шындығында да фольклортану ғылымында типологиялық тұрғыдан зерттеу Ш.Уәлихановтан басталған. Ғалым хикаялық кейіпкерлер – сөрел, көнаяқ т.б. туралы жазғанында өзге елдердегі образдарды қатар айтуы арқылы байқалады. Сөрел кейбір ертегілерде албастының еркегі деп берілсе, оны орыс халықтары «русский леший» яғни, орман перісі



деп атауы шығыс және батыс халықтарының әдебитіндегі ұқсастықтарды аңғартады.

Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектері туралы айтқанда көбіне қырғыз фольклорындағы «Манас» эпосының маңыздылығын, ислам дінінің шамандықты түбегейлі ығыстырып шығарам алмай, халық санасында соңғы ғасырларға дейін екі түрлі сенімнің қатар орын алғаны жайлы жазғандарында жиі айтады. «Қазақтардың шамандықтың қалдықтары» атты жазбасында қазақтың аруаққа сенімінің күштілігін атап көрсетеуі – ғылымда маңызды нәрсе. Қорқыттың әрекетінен Құдайға қарсылықтың бар екенін алғаш байқаған Ш.Уәлиханов: «Өлімнен қашудың өзі, Аланның жазмышынан бас тарту – ислам діні бойынша күнәкарлық, әсте болмайтын нәрсе», - деп жазған.

Қорқыттың қобыз жасауын мәдени қаһарманның ісі деп айтпаса да, оның өлімнен қашуын құдайға қарсылық деп атамаса да, бұл сарында ислам дініне жат екенін айта білу сол дәуір үшін маңызды оқиға.

Ал, М.Әуезовтің 1940 жылы Л.Соболевпен бірігіп жазған «Эпос и фольклор казахского народа» атты еңбегінде Қорқыт есімінің қазақпен тектес халықтардың көбінеде әр алуан жанрда орын алғанын ескере келіп: «Аңыз адам өмірі шақты болғанына наразы болған Қорқыттың қаршадайынан ажалға қарсы алысқанын баян етеді. Ауыр ойлар азаптап, әлместікті арман еткен Қорқыт ел жұрттан безіп, ажалдан қашады. Бірақ қай тарапқа барса да, алдынан өлім елесі шығады. Тамыры қурап қалған бәйтерек «Мені тапқан ажал, сені де табады», - дейді Қорқытқа. Айдалада қурап қалған шөп те сол жайды баян етеді. Қаусап құлағалы тұрған құзжартас та Қорқыт ажалы таяп қалғанын ескертеді. Осының бәрін көріп-естіген Қорқыт жападан-жалғыз күңіренеді. Жер бетіндегі ең тұңғыш қобызды шырғай ағашынан жасап ап, күңірене күй шертеді. Құдіретті күй сарыны бүкіл жер-әлемді қаптап кетеді. Оның естіген барша жұрт бас ала алмай тыңдап, таңырқап қалады. Содан бері Қорқыттың күйі де, қобызы да жер бетін шарлап кезуде», - деп атап өтеді. Егер мұқият қарасақ, Қорқытқа хабар берушілер адам емес, табиғат құбылыстары екенін байқауға болады.

Өз кезегінде Науаида шығыс және араб-парсы мәдениетінен нәр алған. Сыр бойы шайырларының шығармашылығымен таныс болған. Ойымызды нақтылай кетсек, Науаи – түркі халықтарына ортақ туынды Қорқыттың мұраларынан жақынан білген.

Қорқыт Ата – түркі халықтарының бәріне ортақ ұлы ойшыл-кеменгер, қобызшы. Қорқыт Ата – оғыз-қыпшақ тайпасынан шыққан көсем, ақылгөй, сәуегей, абыз, жырау және күйші.



Қорқыттың өзі және әдеби мұрасын тереңінен зерттеп, жүйелі ой-пікір өрбіткен ірі ғалым Ә.Марғұлан төмендегідей пікір айтады: «Қазақ музыка және философиясында «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны», «Қорқыт толғауы», «Тәңір биі» дейтін рухани сұлулық пен ізгілікке бөленген үздік дәстүрлер, мақамдар қалыптасып дамыған. Ол – біртуар ақын, әрі бақсы. Осы ұғымдар сәуегейлікті, емшілікті, күйшілікті сыйғызады. Демек, Қорқыт – «керемет иесі», «ұлыстың ұлы кеңесшісі, қария сөз айтушы, тарихи оқиғаларды жырлап беретін жырау».

Ұлы ақын Ә.Науаи «Жақсылардың мәжілісі» кітабындағы: «Бақсы, жыраулар кей уақытта адамнан безіп, даланы, тау-тасты аралап жүретін еді» деген пікіріне жүгінсек, қазақтың арасынан шыққан атақты күйші-бақсылар, ақын-жыраулар (күйші-қобызшылар: Жұмағұл, Қойлыбай, Ықылас, ақын-жыраулар: Жанак, Нысанбай, Марабай, Қазақбай) өздеріне Қорқыт атаны пір-ұстаз тұтқан.

Жыраудың үлкен пірі Қорқыт ата,

Бата алған барлық бақсы асқан ата.

Таң қалып жұрттың бәрі тұрады екен,

Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда – деп, өздерінің өлең-жырларын бастар алдында, Қорқыт атаның есімін тілге алып, шабыттанған.

Қорқыт Ата түркі халықтары руханиятындағы ғажайып бір құбылыс десек артық айтпаған боламыз. Тіпті абыз ақынның дүниеге келуінің өзі адамзатты тамсандырады. Ел аузындағы аңыз-әңгімелерге жүгінсек, оның анасы қыпшақ қызы құланның жаясына жерік болыпты-мыс. Бір жыл ішінде жерігі әрең дегенді қойыпты. Ана құрсағында үш жыл жатып, дүниеге келер кезінде анасы тоғыз күн толғатып, дүниеге сөйлей келеген дейді. Қорқыт туыларда үш тәулік аспанды қара бұлт қаптап, қараңғылық басқан. Қатты жел соғып, қарапайым халықтың бойында қорқыныш сезімі билейді. Қараңғы түнек, қорқынышты күні туылғаны үшін баланың атын «Қорқыт» деп қояды.

Аңыздарға қарағанда Қорқыт Ата өзінің желмаясына мініп алып, халқына мәңгі жасайтын жерұйық іздеуші, өмір бойы өлімге қарсы күресуші қайсар жан ретінде суреттейді. Әйтсе де ол өмірінің соңында «өлмейтұғын еш нәрсе жоқ екеніне» көз жеткізеді. Дүниенің төрт бұрышына барсада көр қазып жатқан адамдарға кез болады. Ғалым Ә.Марғұланның сипаттауынша, Қорқыттың желмаясы құсқа жеткізбейді, дариялардан ұшып өтеді, дүниенің бір шетінен екінші шетіне жету ештеңе емес. Суда көр қазушы болмас, терең ағыс-иірімдерге ажал, өлім келе қоймас деп ой-



лап, кілемін жайып, аспандағы құстың ұшуын, самал желдің соққанын тиятын толқынды күйлер, толғаулар шығарады, сөйтіп ғасырға жуық ғұмыр кешіреді....

Иә, Қорқыт енділікте мәңгілік өмірді қобыз сарынан іздейді. Асқан абыз, кемеңгер жырау өмірден іздегенін шынында да тапқан сияқты. Қорқыт атаның адам көңіліне жағымды сырлы күйлері, ұлағатты сөздері, әрбір жолы мақал-мәтелге айналып кеткен өлең-жырлары ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, осы бүгінгі күнге дейін жетіп келді.

Ұлы өзбек шаиры Ә.Науаи: «Бетінде нұр жауғыр Қорқыт ата еді, түркі ұлысы арасында одан даңқты, одан асқан кісі жоқ еді. Оның даңқы ешкімге жеткізбейтін еді. Өзгешелігі, данышпандық атының көп шығуы, неше жыл өзінен бұрынғыны білуі, неше жыл өзінен соңғыны, келешекті айтып беруі, оның таңқаларлық нақыл сөздері осы күнге дейін бар» - дейді. Расында, осы құнды әдеби мұрада Қорқыт ата заманына жасаған 366 алып, 24 би, 32 білгір ел басқарушы туралы нақыл сөздерде кездеседі.

«Қорқыт ата кітабында» «Қорқыт ата айтты» деген қанатты сөзер, мақал-мәтелдерге айналып кеткен тұрақты сөз тіркестері, өсиет-нақыл сөздер көп. Бұлардың бәрі дерлік ғасырдан-ғасырға қазақ қауымы арасында ауыздын-ауызға өтіп, өзгеріссіз осы күнге дейін жетіп келді. Солардың кейбіреуінен мысал келтірейік: «Тәңіріге сиынбаған адамның бірі екі болмайды. Ешкімнің тілегі қабыл болмайды. Тәңірі пендесінің маңдайына не жазса сол болады. Тәңірінің жазуынсыз адам жамандық көрмейді, ажалы келіп өлмейді», «Жігіт тірісінде Қаратаудай қылып, бір күн тыным білмей мал-дүние жияды, бірақ соның ішінен ол өзіне тиісті болған үлесін ғана жид», «Ата-ана баласын ардақтайды, бала болса, ата-анасын сыйламайды, қилы-қилы заман болады», «Кекірейгенді тәңірі сүймес, көкірегін көтергенге бақ қонбас», «Қыз анадан көрмейінше үлгі алмас, ұл атадан көрмейінше үгіт алмас», «Өзіңнен тумаса ұл өгей: қаншама бағып, қаққанмен ол саған ұл болмайды. Ер жетіп, ат жалынын тартып мінген соң өз жөніне кетеді», «Күлді қанша үйгенмен төбе болмас, күйеу бала – ұл болмас», «Қара есектің басына жүген таққанымен – тұлпар болмас. Күнге сары пай шапан жапқанымен – бәйбіше болмас» т.с.с.

Осы сияқты дидактикалық-философиялық сарындағы қанатты сөздер, мақал-мәтелдер Қорқыт ата заманын бұрынғы сақ, ғұн дәуірінде де ел билеуші әкімдер, ру-тайпа көсемдері өздерінің белгілі бір мәселе жөніндегі ой-тұжырымдарын көпшілік қауымға түсінікті болуы үшін қанатты сөздермен қорытындылап, қысқаша қайратын болған. Ал Қорқыт ата бұл афоризмдерді өз заманының талап-тілкетеріне сәйкес қайта тудырған.



Арадан бірнеше ғасыр өтіп, Қорқыт ата айтты деген қанатты сөздер XVIII ғасырдағы ақын-жыраулардың поэзиялық туындыларында көрініс тапты.

Қорыта айтқанда, «Қорқыт ата кітабы» түркі халықтарының сан ғасырлық мәдениетін, әдет-ғұрпын, көркем сөз үлгілерін, ертегі-аңыздарын біздің заманымызға жеткізген құнды әдеби мұра болып табылады.

Сондай-ақ, 2018 жылдың 26 қараша – 1 желтоқсан аралығында Шығыс Африкадағы Маврикий Республикасының Порт-Луи қаласында өткен ЮНЕСКО-ның 13-сессиясында "Қорқыт Ата мұрасы" көпұлттық номинациясы қолдау тауып, бүкіл әлемге танылды. Қорқыт Ата мұрасын ЮНЕСКО тізіміне енгізу жұмыстары 2014 жылы басталып, осы мәселе бойынша бірқатар кездесулер өткізілді. 2016-2017 жылдары Қызылорда қаласында ЮНЕСКО қолдап-қуаттауымен көшпелі отырыстары өтті.

Естеріңізге сала кетейік, Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында 1980 жылдары Түркі әлеміне ортақ тұғырлы тұлғасы Қорқыт Атаның құрметіне мемориалдық кешен салынды. 2014 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың тапсырмасы бойынша кешенге қайта жаңғырту жұмыстары жүргізіліп, қосымша жаңа құрылыс нысандары салынды.

Енділікте, біздің міндетіміз Қорқыт Ата мұрасын халықаралық дәрежеде насихаттау болып табылады. Дегенімен бүгінгі жастар арасында Қорқыт ата кім? Қорқыт ата мұрасы жайлы не білеміз? деген сұрақтар аздап болсада ойлантырса ғажап емес.

Түркі халықтары әдебиетінің ежелгі дәуірі туралы сөз еткенде, ең алдымен, екі мәселені айқын түсінуіміз керек. Біріншісі – түркі халықтары әдебиетінің ежелгі дәуірдегі әдеби туындылары тек қазақ халқының ғана еншісі емес, сондай-ақ, олардың басқа түркі тектес халықтардың да әдебиетіне ортақ екендігі. Екіншісі – қазақ тілінде емес, ежелгі түркі тілінде жазылғандығы.

Түркі қағанатының құрылуына негіз болған ру-тайпалар ол замандарда қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік–шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойын, Каспий жағалауларын мекен еткен. Олар қазақ, өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының төл құрамына енген ру-тайпалармен аралас өмір кешкен. Сөйтіп, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірі бір-бірімен өзара тығыз байланысты болған түркі тілдес халықтардың әдебиеті де ортақ болды. Бұл түркі тайпаларының жазу мәдениеті ертеден пайда болғанын көрсетеді. Ол жазулар дами келе Күлтегін, Тонұқық, Қорқыт ата сияқты өшпес мұралардың, сондай-ақ, орта ғасыр ойшыл-ғұламалар Жүсіп Баласағұни,



Махмұд Қашқари, Ахмет Йасауи, Бақырғани, Хорезмилердің, т.б. шығармаларының сақталуына негіз болды.

"Ежелгі әдебиет" (VII-XIV ғғ.) деп аталатын жеті ғасырды қамтыған әдебиетіміздің, ұзақ тарихына қатысты ескерткіштер, шығармалар аз емес. Олардың алғашқылары деп түркі ру-тайпаларына ортақ Орхон ескерткіштерін "Қорқыт" және "Оғыз-наманы" атаймыз т.б. Сонымен бірге бұлардың қатарына ежелгі дәуір әдебиетінің інжу-маржандары "Кодекс куманикус", "Махаббатнама", "Жүсіп-Зылиха", "Гүлстан", "Домбауыл", т.б. қиссалар, дастандар, шежірелер, тарихи мұралар енеді.

Міне, ежелгі дәуір әдебиетінің белгілі мұралары, үлгілері осындай. Олар өзінен кейінгі әдебиеттің дамуына, шыңдалуына негіз, түп төркін болған.

Біздің ендігі әңгімеміз ежелгі мәдениет ескерткіштерінің бір кереметі, бүкіл әлемге әйгілі көздің жасымен, жүректің қанымен жазылған – Күлтегін ескерткіштері жайында болмақ. Бұл ескерткіштер Орхон, Енисей өзендерінің (Сібірдегі) бойынан табылған. Оларды алғаш тапқандар қуғында жүрген швед офицері Страленберг және орыс ғалымы Н.М.Ядринцевтер т.б. болды. Сонау ежелгі дәуірден қаймағы бұзылмай бізге жеткен осы бір ғажайып тасқа қашалып жазылған жазуларды ғылымда руналық жазулар деп аталды. Руна жазуы дегені – құпия, сыры ашылмаған деген мағынаны білдіреді. Ол жазуларда VII ғасырдағы дүниені дүр сілкіндірген – Түркі қағанатының құрамындағы толып жатқан рулардың өзара есепсіз жауласуы, жорықтары мен соғыстары суреттеледі. Бұл ескерткіштердің басты кейіпкерлері – хандар, бектер, тектілер туралы баяндауынан сол кездегі тұрмыс жайлы түсінік те аламыз. Бұл тайпалар теке қана іштей жауласып қана қойған жоқ. Сондай-ақ, сыртқы жауларға қарсы күресі де бейнеленген.

Орхон жырларында "Алпамыс", "Қобыланды" жырларындағы сияқты ел өмірін суреттеуде, ерлікті жырлауда, хан-бектерді мадақтауда өлеңмен бірге арасында қара сөздер де араласып отырады. Сондықтан, оны эпикалық мұрамыздың көне үлгілерінің бірі деуге болады. Онда шешендік сөз нұсқалары да мол. Оларда өз елін, өз жерін сыртқы жаулардан қорғау идеясы көрінеді. Ерлік, батырлық дәріптеледі. Күлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейінгі өміріндегі ерлік істері, ел басқаруы баяндалады.

*Бастыны еңкейтті,
Тізеліні бүктірді,
Бек ұлдары құл болды,*



Пәк қыздары күң болды, – деп суреттеледі Күлтегін ерлігі. Күлтегіннің ерлігінің арқасында түркі халқының: "Кедейі бай болды", "азы көп болды", – деген сияқты жолдардан жырдың түпкі мұраты ел бірлігі мен оның бақытты өмірін аңсау екенін аңғару қиын емес.

Бұдан шығатын қорытынды – қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған. Орхон ескерткіштері – алғашқы ерлік жырларының бірі. Бұған тағы бір дәлел – жырда Білге Қаған, Күлтегін батыр, Тоныкөк жырау сияқты кейіпкерлер образдық дәрежеге жеткізіле жан-жақты суреттелген. Білгенің жырда қайда, қандай жорықтарға барғаны, қандай, қаншалықты ерлік көрсеткені толық суреттеледі, ол халықты жинап ұйымдастырушы ретінде бейнеленеді. Білгенің іс-әрекеттері ғана емес, көңіл-күйі де баяндалады. Ол дұшпандар салған іріткіге еріп, қырылып-жойылып бара жатқан халқына қатты назаланады.

Жырда Күлтегін бейнесі үнемі өсу үстінде болады. Күлтегін – түркі халқының ерлік сипаттарын бойына дарытқан жиынтық образ. Оның тұлғасында бір кездерде жалпақ даланы еркін билеген түркі тайпаларының өршіл, қайтпас мінезі бар. Оның тұлғасында халықтың сондай батырым болса деген арманы бар. Жырда батыр мерт болғанда, қазасына досы ғана емес, дұшпандарының да қосыла жылауының кең суреттелуі халықтық бұлжымас ерлік дәстүрлерді қасиеттейтінін дәйектей түседі.

Қорыта айтқанда, Күлтегін, Білге Қаған және Тоныкөк ескерткіштері – мазмұны мен түрі жағынан да, тілі мен көркемдету құралдары жағынан да, өлең құрылысы, композициясы жағынан да ежелгі түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге, ол түркі халықтары әдебиетінің де ортақ мұрасы, сондай-ақ әлем әдебиетінің асыл қазынасынан ойып тұрып орын алған әдеби мұралар.

Әдебиеттер:

1. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы, 2001. – 249-284 б.
2. Әлмұзанова Р. Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. – Алматы, «Арыс», 2009. – 320 б.
3. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы, «Ғылым», 2002. – 320 б.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезең. Он томдық. 1-т. – Алматы, «ҚазАқпарат», 2008. – 812 б.
5. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық/ Құраст., Алғы сөз мен түсініктерін жазған О.Нұрмағамбетова. – Алматы, “Жазушы”, Т.1: Батырлар жыры/ Жауапты шығ. А.Айдашев. 1986. – 264 б.
6. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық/ Құраст., түсініктерін жазған М.Ғұмарова. – Алматы, “Жазушы”, Т.3: Батырлар жыры/ Жауапты шығ. ЖӘбішев. 1987. – 304 б.

**РЕЗЮМЕ**

Бүгінгі таңда түркі халықтарына ортақ мұра - қаһармандық эпостарды ғылыми тұрғыда жаңаша зерттеу қажеттілігі туып отыр. Ұзақ жылдар түркі халықтары арасындағы мәдени, рухани, әдеби байланыстар лажсыз үзіліп қалғандықтан оларды салыстырмалы түрде зерттеу жұмыстарын дұрыс жолға қою мүмкіндігі болмады. Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін түркі халықтары баршаңызға ортақ рухани мұра – бір-бірінің эпикалық туындыларын салыстыра қарастырып, ортақ сипатын анықтап, оларды жариялай, зерттей, зерделей бастады. Туыстас түркі халықтарының арасындағы дәстүр жалғастығының сақталғандығын бағамдау – қазіргі таңдағы аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

РЕЗЮМЕ

После обретения независимости наша ценность смылась, мы в некоторых аспектах раскрыли свое духовное наследие, появилась возможность изучить образцы устной литературы разных народов, особенно мудреные изречения, поэзию эпоса, рассказы о знаменитых воинах и правителях, их философские, философские, дидактические изречения, которые еще не изучены до конца. Среди них – восточные сказания и дастаны, которые являются нашей духовной ценностью. Рассказы и дастаны, написанные в восточном стиле – наше наследие, которое живет с нами на протяжении веков.

SUMMARY

After independence our value has rinsed, we have discovered our spiritual inheritance up to some aspects, there appeared a chance to study different fellow nations' oral literature samples, especially wisdom sayings, epos poetry, stories about famous warriors and rulers, and their philosophical, didactic sayings that aren't studied fully yet. Among them there is – oriental stories and dastans which are our spiritual value. Stories and dastans which are written in oriental style – our inheritance which live throughout centuries with us.